

УДК 341.29

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.61>

Я. О. Тицька

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
факультету права та економіки,
Міжнародного гуманітарного університету

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА НАУКОВИЙ ПОШУК: ДОСВІД МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ АКАДЕМІЙ

У цій науковій статті її авторкою досліджене аспекти становлення та розвитку міжнародної наукової співпраці та міжнародно-правового відображення науки на прикладі виникнення, еволюції та припинення діяльності Міжнародної асоціації академій.

Наголошується, що, попре сам очевидний факт проведення людством наукової роботи із стародавніх часів, системна формалізація феномену науки як суспільної категорії стала рельєфною лише у Новітні часи, та саме сприйняття категорії наукової співпраці спонукало тогочасні держави проводити пошук ефективних форм її транснаціональної реалізації, яке призвело до створення відповідних наднаціональних організаційних моделей.

У статті підкреслено, що за цих умов інституціоналізація аспектів наукової співпраці та наукового пошуку до формування сучасної моделі міжнародного права носила доволі фрагментарний характер. Висвітлення такої інституціоналізації у вимірі наднаціональних формувань досі було за рамками уваги міжнародного права та історії права, у своїх працях його згадували окремі історики науки, які у першу досліджували еволюцію відповідних академічних структур у Нові та Новітні часи.

Предметом статті визначене інституційно-правовий формат становлення міжнародного виміру наукової співпраці, а її метою стало визначення процесу зародження та еволюції, припинення діяльності Міжнародної асоціації академій у контексті міжнародної взаємодії та у вимірі подальшого становлення міжнародно-правової реальності. У статті доведене, що утворенню Міжнародної асоціації академій передувало делегування владою та суспільствами держав XVI-XIX сторіч функцій організації наукового життя та, відповідно, міжнародної наукової співпраці до національних академій наук, що призвело до отримання ними певних рис наднаціональної правосуб'єктності.

При цьому виникненню Міжнародної асоціації академій сприяли погляди кінця XIX сторіччя щодо доцільності максимальної інтернаціоналізації науки та приховування при цьому ролі державної влади в організації наукової роботи, та й тодішній «бум» утворення міжнародних організацій.

Доведене вирішальну роль Картелю німецькомовних академій наук, лондонського Королівського суспільства та паризької Академії наук у виникненні та розвитку асоціації, констатоване проблеми асоціації у вимірі її фінансування та обмеження сфер координації зусиль науковців. Констатоване припинення діяльності асоціації через Першу світову війну та викликаний нею крах інтернаціоналізації наукового життя.

Ключові слова: Міжнародна асоціація академій, академії наук, історія науки, міжнародне право, наукові дослідження, наукова співпраця.

Вступ. Аналіз становлення та розвитку правового виміру міжнародного наукового співробітництва має спиратися на певні формально визначені критерії, окресленню яких сприятиме дослідження аспектів становлення та розвитку відповідної міжнародної співпраці та міжна-

родно-правового відображення науки на прикладі виникнення, еволюції та припинення діяльності Міжнародної асоціації академій (англ. «International Association of Academies», далі – МАА).

Попре сам очевидний факт проведення людством наукової роботи із стародавніх часів, системна формалізація феномену науки як суспільної категорії стала

рельєфною лише у Новітні часи, та саме сприйняття категорії наукової співпраці спонукало тогочасні держави проводити пошук ефективних форм її транснаціональної реалізації, яке призвело до створення відповідних наднаціональних організаційних моделей.

За цих умов інституціоналізація аспектів наукової співпраці та наукового пошуку до формування сучасної моделі міжнародного права носила доволі фрагментарний характер. Висвітлення такої інституціоналізації у вимірі наднаціональних формувань досі було за рамками уваги міжнародного права та історії права, у своїх працях його згадували окремі історики науки, які у першу досліджували еволюцію відповідних академічних структур у Нові та Новітні часи.

Поміж робіт модерних українських правознавців така проблематика згадувалася у роботах Б.В. Бабіна, К.В. Громовенка, С.В. Ківалова, та при цьому комплексних, системних, та монографічних досліджень у окресленому вище напрямі авторкою не виявлене. Водночас еволюцію організації науки у її структурному, онтологічному та гносеологічному вимірах системно досліджували європейські та американські автори з історії та соціології науки.

Серед іншого варто згадати роботи Маріо Біаджолі, Леонарда Бруно, Карстена Йедлічки, Давіда Кроніка, Анрі Лерідона, Дастона Лорейна, Маргері Парвер, Роберта Фокса тощо.

Постановка завдання. Предметом статті є інституційно-правовий формат становлення міжнародного виміру наукової співпраці, а її метою стало визначення процесу зародження та еволюції, припинення діяльності МАА у контексті міжнародної взаємодії та у вимірі подальшого становлення міжнародно-правової реальності. У статті системно висвітлене виклики й парадокси, з якими зіткнулися наукова спільнота та країни світу у спробах інституціоналізації наукової діяльності та наукової співпраці зокрема у вимірі утворення та функціонування МАА. Для отримання результатів в рамках поставленої мети слід системно проаналізувати процеси утворення та динаміки функціонування МАА від початку існування цієї

структурі, та надати всебічну характеристику діяльності МАА у міжнародно-правовому вимірі та й причин припинення її діяльності. Для виконання мети й поставлених завдань роботи у її достовірному та ефективному науковому форматі було використане порівняльний, герменевтичний, формально-правовий, прогнозний, та системний методи.

Результати дослідження. Франк Грінуей йменує подібні процеси «науковою дипломатією» (англ. «science diplomacy»), вказуючи й на проведення конференцій, й на перспективи утворення міжнародних організацій. Він констатує, що у XIX ст. «європейські вчені виконували офіційні чи неофіційні дипломатичні ролі, використовуючи свої мережі для отримання конкурентної переваги в дискусіях про колонізацію віддалених територій, наприклад, під час Берлінської конференції 1884-1885 років». Водночас, додає цей дослідник, оскільки «спеціалізація дисциплін спонукала експертів до досягнення більшої координації», «вони проводили міжнародні зустрічі для обговорення стандартизації наукових методів, практики, номенклатури або одиниць» [3, р. 29].

Як констатують щодо цього дослідники, друга половина XIX століття «пережила дивовижний перший розквіт інституційного «наукового інтернаціоналізму» зі збільшенням числа міжнародних конференцій і заснуванням численних міжнародних організацій і конвенцій», зазначаючи що «між 1840 і 1914 роками можна нарахувати не менше 3000 міжнародних наукових заходів». При цьому додається, що «це стосувалося не стільки співпраці між окремими особами, як представниками конкретних наукових або вчених дисциплін із відносно чітко визначеними спільними інтересами, скільки співпраці між великими науковими організаціями, які діяли у своїх відповідних країнах», що «були автономними утвореннями, репрезентантами національної діяльності в галузі науки» [1, р. 240].

Ф. Грінуей автор вказує, що саме у результаті таких зусиль у 1899 році була створена Міжнародна асоціація академій (англ. «International Association of Academies», далі – МАА) [3, р. 29];

варто додати що цей крок був вкрай очікуваним як у вимірі монополізації міжнародного наукового співробітництва саме національними академіями наук, так й у контексті «буму» міжнародних організацій з різноманітних питань, які виникали наприкінці XIX та на початку XX сторіччя.

При цьому, як зазначає П. Альтер, на зламі XIX та XX століть співпраця між національними академіями, згідно з намірами її ініціаторів, «мала стати особливо яскравим прикладом висхідної інтернаціональності науки та навчання», оскільки, за тодішнім прислів'ям «вчені та дослідники мають батьківщину, а наука – ні», що насправді стало було «досить неадекватним відображенням реальної ситуації» та що «міжнародна співпраця в наукових і дослідницьких проєктах залежить від політичних умов і подій» [1, р. 242].

Процес утворення МАА відображений у статті в журналі «Nature» 1900 року, з якої випливає, що заснування та перше підготовче засідання цієї асоціації відбулося у німецькому Вісбадені, та що МАА була заснована як «міжнародний союз головних наукових організацій усього світу» десятьма академіями, а саме Пруською королівською академією наук (Берлін), Королівське товариство наук (ганноверський Геттінген), Королівське саксонське товариство наук (Лейпциг), Королівське товариство (Лондон), Королівська баварська академія наук (Мюнхен), Академія наук (Париж), Імператорська академія наук (Петербург), Королівська академія (Рим), Імператорська академія наук (Відень) та Національна академія наук (Вашингтон) [8, р. 519].

До участі в МАА тоді були запрошені Королівська академія наук (Амстердам), Королівська бельгійська академія наук, літератури та образотворчого мистецтва (Брюссель), Угорська академія наук (Будапешт), Товариство наук (норвезька Крістіанія), Королівське товариство наук (Копенгаген), Королівська академія історії (Мадрид), Академія написів і літератури (Париж) та Академія моральних і політичних наук (Стокгольм). Як впливає з публікації в «Nature», з посиланням на Гастона Дарбу, тодішнього постійного секретаря паризької Академії наук, саме

ця Академія та й Королівське товариство «взяли на себе ініціативу у формуванні цієї важливої Асоціації, на переваги якої вказав лорд Лістер, як президент Королівського товариства, у листі від 17 листопада 1898 р., на ім'я президента паризької Академії наук» [8, р. 519].

Водночас сучасні автори доводять, що сама ідея міжнародної співпраці між національними академіями виникла ще наприкінці XIX століття на щорічних конференціях німецьких академій, які з 1893 року були об'єднані разом у так званій Картель. Картель був слабо пов'язаним та неформальним союзом академій і вчених товариств Геттінгена, Лейпцига, Мюнхена та Відня, який із самого початку намагався розширити коло академій-учасників [1, р. 242]. Таким чином ідея МАА явно була витребувана часом та після її формування спостерігається певна боротьба постфактум щодо пріоритету висування відповідної наднаціональної ініціативи.

П. Альтер додатково зазначає, що ідея перетворення Картелю на універсальну організацію академій наук обговорювалася під час підготовки до щорічної конференції Картелю в Лейпцигу в 1897 р., в якій неофіційно брали участь представники Королівського товариства. Тоді вперше відкрито обговорювався план розширення кола учасників і включення інших європейських академій, у чому взяв активну участь член Королівського товариства фізик Артур Шустер, та геттінгенський математик Феліксом Кляйном, іноземний член Королівського товариства з 1885 року, якій також мав подібну неформальну дискусію з секретарем Академії наук у Парижі. Та головним ініціатором ідеї союзу академій став німецький історик Теодор Моммзен, який також брав участь у першій Генеральній асамблеї МАА у квітні 1901 р. у Парижі та був обраний її почесним президентом [1, р. 242].

При цьому, у якості практичних передумов потреби утворення МАА, було заявлено необхідність утворення глобального Каталогу наукових праць, оскільки за тодішніми даними Королівського товариства «тільки в галузі позитивних наук щорічний каталог повинен містити сімнадцять томів і близько двохсот тисяч запи-

сів, завдання, яке, очевидно, може бути успішно виконане лише спільними міжнародними зусиллями». МАА було інституціоналізоване шляхом затвердження Регламенту (англ. «Rules»), який визначив «приймання нових академій, конституцію ради та комітету, проведення загальних зборів кожні три роки та режим правління в період між загальними зборами» [8, р. 519].

У цілому роль Королівського товариства в утворенні МАА, зокрема у форматі розширення кола учасників союзу академій є безперечною. Сучасні автори доводять, що Королівське товариство наполягало на участі паризької Академії наук і її включенні в планування діяльності Асоціації з самого початку. Крім того, саме Королівське товариство разом із Віденською академією лобювали думку про те, що МАА повинна бути заснована як незалежна організація, а не просто розглядатися як продовження Картелю німецьких академій. Крім того, саме Королівському товариству, як формально незалежному від уряду Великобританії формуванню було простіше вести переговори щодо створення МАА з академіями наук третіх країн, оскільки усі академії Картелю або були навіть формально державними установами або принаймні фактично цілком контролювалися державою [1, р. 242].

Примітними є доводи П. Альтера про те, що саме підготовка до утворення МАА призвела до формування у Великобританії, крім Королівського товариства, ще й Британської академії, яка була сформована у 1901 році та потім вступила у МАА окремо. Підставами такого кроку, щонайменш підтриманого вищою британською владою, було те, що ця країна, на відміну від німецького Картелю та двох французьких академій, мала б у МАА лише один голос. Крім того, описана вище підкреслена віддаленість Королівського товариства власне від британської влади не завжди, на думку лобістів утворення Британської академії, була б корисною у роботі МАА [7, р. 258]. Тому не дивно, що перший список членів новоутвореної академії включив 49 імен, «які поєднували політичну важливість із науковою визначністю», зокрема колишніх прем'єр-мі-

ністрів, міністрів, депутатів парламенту тощо [1, р. 242].

Своїм першочерговим завданням МАА вбачала покращення наукової комунікації. Цій меті служили регулярні Генеральні асамблеї та досягнуті на них угоди. Та оскільки МАА так й не отримала у своє розпорядження власних фінансових коштів, вона не могла виконувати наукові проекти під власним керівництвом. Тому МАА розглядала себе насамперед як «центр обміну даними, який координував і надихав наукові та наукові починання» та надавав їм «моральну підтримку». Для цього конкретні проекти зазвичай передавалися до комісії, в якій працювали дві або більше академій і яка мала звітувати про хід роботи перед Генеральною асамблеєю [6, р. 98].

Як щодо цього пише П. Альтер, «якщо поглянути на перелік проектів, ініційованих і координованих МАА, то стає зрозуміло, що мова не йшла про інноваційні дослідження, або, використовуючи жаргон сучасної наукової політики, «пілотні проекти» в дисциплінах, які необхідно розробити». Фактично йшлося насамперед про збірки спостережень і про дослідження, які через потрібний час і географічну відстань неможливо було провести без центральної координації, типу дослідження земного магнетизму, геодезичних вимірювань, створення метеорологічних станцій, дослідження вулканів тощо. Крім того, МАА опікувався виданнями зібрань творів, зокрема Лейбніца, Леонарда Ейлера тощо [1, р. 252, 253].

При цьому на першому масштабному засіданні МАА в Парижі в липні 1900 р., крім розв'язання статутних питань, обговорювалося декілька ініціатив. Зокрема Королівське товариство звернуло увагу на бажаність з'єднання відомостей проведених у різних країнах вимірювань геоїда Землі, Берлінська академія порушила питання про найкращі засоби полегшення доступу до рукописів та інших документів; і «за пропозицією паризької Академії наук було вирішено взяти на себе контроль над комітетом фізіології». Також на описаному паризькому засіданні 1900 року обговорювалися питання внесків від національних академій на діяльність МАА [8, р. 519].

Як писав тоді Гастон Дарбу, «згадані різноманітні дискусії та пропозиції, безсумнівно, мають неоднакове значення; вони довели принаймні те, що вони буди дуже варіативними та свідчать про різноманіття результатів, які може надавати МАА». При цьому заявлялося, що «асоціацію сприйняли прихильно всюди, де розвивається наука», та що «згода між науковцями в галузі теоретичних досліджень часто передує доброму розумінню між народами у сфері практики та бізнесу». Тоді зазначалося, що «створений новий організм, який, зрештою, має бути покликаний мати великий і добродійний вплив», для чого академії, що входять до складу МАА, «виправдовували це відчуття і сприяли роботі асоціації, подаючи ретельно продумані пропозиції» [8, р. 520]; [2, р. 253].

Як констатують сучасні автори, «з погляду кількості академій, які приєдналися до МАА, асоціація розвивалася дуже добре», й на Генеральній асамблеї МАА в Лондоні 1904 р. було двадцять академій, та на останній Генасамблеї МАА 1913 року до неї приєдналися Королівське товариство Единбурга та «Societas Scientiarum Fennica» з Гельсінкі. Всього було проведено п'ять Генеральних асамблей МАА, а шоста мала відбутися в Берліні в 1916 році. На початок Першої світової війни МАА нараховувала 24 члени з 16 країн, до неї належали всі важливі академії Європи, а неєвропейські академії були лише невеликою мірою представлені в асоціації через їх практичну відсутність у вимірі європейського імперіалізму та колоніалізму. А вже до 1914 року лише в США і Японії виникли наукові організації описаного вище академічного типу [1, р. 251].

Водночас, як ще на початку діяльності МАА вказувалося у «Nature», «важливо, щоб усі ті, хто багато чого очікує від асоціації, пам'ятали, що до цього має пройти час; що за своєю природою академії є структурами, які рухаються з певною повільністю; і цей час слід дати новій асоціації, щоб потроху створити засоби, за допомогою яких вона зможе реалізувати всі надії, які вона породила» [8, р. 520]. Втім, часу у МАА точно не виявилось, бо ця інституція стала заручницею Першої світової війни, з урахуванням того, що

у складі МАА було водночас багато національних академій країн Троїстого Союзу.

Як констатують фахівці, одною з підстав розпуску МАА переможцями Першої світової став «Маніфест дев'яносто трьох», підписаний професурою Німеччини у 1914 році, який відкидав порушення цією країною норм міжнародного права та виправдовував форми та методи ведення війни. Тому МАА була замінена переможцями в 1919 році Міжнародною дослідницькою радою (англ. «International Research Council»). Формуванню ради передувало проведення трьох конференцій, у Лондоні, Парижі та Брюсселі, між жовтнем 1918 та липнем 1919 року, які за підсумком об'єднали наукові установи 20 країн-переможців Першої світової [4, р. 7]; [5, р. 341]; [9, р. 243].

Висновки. Таким чином, утворенню МАА передувало делегування владою та суспільствами держав XVI-XIX сторіч функцій організації наукового життя та, відповідно, міжнародної наукової співпраці до національних академій наук, що призвело до отримання ними певних рис наднаціональної правосуб'єктності.

При цьому виникненню МАА сприяли погляди кінця XIX сторіччя щодо доцільності максимальної інтернаціоналізації науки та приховування при цьому ролі державної влади в організації наукової роботи, та й тодішній «бум» утворення міжнародних організацій.

Слід констатувати вирішальну роль Картелю німецькомовних академій наук, лондонського Королівського суспільства та паризької Академії наук у виникненні та розвитку МАА, та детерміновані проблеми асоціації у вимірі її фінансування та обмеження сфер координації зусиль науковців. Підставою фактичного припинення діяльності МАА через Першу світову війну та викликаний нею крах концепції щодо максимальної інтернаціоналізації наукового життя. Проблематика подальшої еволюції міжнародного виміру наукової співпраці після припинення діяльності МАА має стати предметом окремого наукового пошуку.

Список використаної літератури:

1. Alter P. The Royal Society and the International Association of Academies 1897-1919. *Notes and Records of the*

- Royal Society of London*. 1980. Vol. 34, No. 2. P. 241-264.
2. Cock A.G. Chauvinism and internationalism in science: the International Research Council, 1919-1926. *Notes and Records of the Royal Society of London*. 1983. Vol. 37. Issue 2. P. 249-288.
 3. Greenaway F. *Science International: A History of the International Council of Scientific Unions*. Cambridge: Cambridge University Press. 1997. 291 p.
 4. Fox R. The International Research Council and Its Unions: 1919-1931. *Chemistry International*. 2019. Vol. 41. Issue 3. P. 7-8.
 5. International Organisation of Science. *Nature*. 1919. Vol. 102. P. 341-342.
 6. Schroeder-Gudehus B. Challenge to Transnational Loyalties: International Scientific Organizations after the First World War. *Science Studies*. 1973. Vol. 3. P. 93-118.
 7. Schuster A. International Science. Speech delivered at the Royal Institution, 18 May 1906. *Nature*. 1906. Vol. 74. P. 258-260.
 8. The International Association of Academies. *Nature*. 1901. April. Vol. 63. P. 519-520.
 9. The International Research Council. *Science*. 1922. Vol. 56. Issue 1444. P. 243-244.

Tytska Ya. O. International Law and Scientific Research: Experience of the International Association of Academies

In this scientific article, the author explores the aspects of the formation and development of international scientific cooperation and the international legal reflection of science using the example of the emergence, evolution and termination of the activities of the International Association of Academies.

It is emphasized that, despite the obvious fact that mankind has been conducting scientific work since ancient times, the systematic formalization of the phenomenon of science as a social category became prominent only in modern times, and it was the perception of the category of scientific cooperation that prompted the states of that time to search for effective forms of its transnational implementation, which led to the creation of appropriate supranational organizational models.

The article emphasizes that under these conditions, the institutionalization of aspects of scientific cooperation and scientific research before the formation of the modern model of international law was rather fragmentary. The coverage of such institutionalization in the dimension of supranational formations has so far been beyond the scope of attention of international law and the history of law; it was mentioned in their works by individual historians of science, who first studied the evolution of the relevant academic structures in the Modern and Contemporary Times.

The subject of the article is the institutional and legal format of the formation of the international dimension of scientific cooperation, and its goal is to determine the process of emergence and evolution, termination of the activities of the International Association of Academies in the context of international interaction and in the dimension of the further formation of international legal reality.

The article proves that the formation of the International Association of Academies was preceded by the delegation by the authorities and societies of the states of the 16th-19th centuries of the functions of organizing scientific life and, accordingly, international scientific cooperation to national academies of sciences, which led to their acquisition of certain features of supranational legal personality.

At the same time, the emergence of the International Association of Academies was facilitated by the views of the late 19th century on the expediency of maximum internationalization of science and concealing the role of state power in the organization of scientific work, as well as the then "boom" of the formation of international organizations.

The decisive role of the Cartel of German-speaking Academies of Sciences, the London Royal Society and the Paris Academy of Sciences in the emergence and development of the association is proven; the problems of the association in terms of its financing and the limitation of the areas of coordination of scientists' efforts are stated. The termination of the Association's activities due to the First World War and the collapse of the internationalization of scientific life caused by it are stated.

Key words: *International Association of Academies, academies of sciences, history of science, international law, scientific research, scientific cooperation.*